

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 21 (2025)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Sąsiedzkie spojrzenie na Sąsiadów. Debaty w Litwie na temat Holokaustu

Neighbors look to Neighbors. Debates over the Holocaust in Lithuania

Stanislovas Stasiulis

Lietuvos istorijos institutas (Instytut Historii Litwy)

stanislovas.stasiulis@istorija.lt

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8788-5846>

Violeta Davoliūtė

Lietuvos istorijos institutas (Instytut Historii Litwy)

violeta.davoliute@istorija.lt

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0578-971X>

DOI: <https://doi.org/10.32927/zsim.1131>

Strony/Pages: 56-69

Violeta Davoliūtė

Lietuvos istorijos institutas (Instytut Historii Litwy)
<https://orcid.org/0000-0003-0578-971X>
violeta.davoliute@istorija.lt

Stanislovas Stasiulis

Lietuvos istorijos institutas (Instytut Historii Litwy)
<https://orcid.org/0000-0002-8788-5846>
stanislovas.stasiulis@istorija.lt

Sąsiedzkie spojrzenie na *Sąsiadów*. Debaty w Litwie na temat Holokaustu

Streszczenie

Książka Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi*, opublikowana ćwierć wieku temu, wywołała poważną debatę na temat Holokaustu w Polsce, mającą konsekwencje polityczne w Polsce oraz w całej Europie Środkowo-Wschodniej. W niniejszym artykule autorzy przeanalizowali podobne debaty dotyczące Holokaustu w Litwie, wywołane popularnymi publikacjami Rūty Vanagaitė i Silvii Foti. Oparte na faktach osobiste i pełne emocji prace obu autorek wywodzących się spoza środowiska akademickiego odegrały ważną rolę w wypełnieniu luki między akademickimi badaniami historycznymi a publicznym rozliczeniem się z przeszłością, bezpośrednio poruszając temat mrocznej spuścizny lokalnej współpracy z władzami nazistowskimi, udziału „zwykłych” Litwinów w ludobójstwie i grabieży mienia żydowskiego, a także złożonych biografii niektórych przywódców antysowieckiego ruchu oporu.

Słowa kluczowe

Zagłada na Litwie, badania nad Holokaustem, kolaboracja, pamięć, autobiografia

Abstract

Jan Tomasz Gross's book *Sąsiedzi*, published twenty-five years ago, provoked a significant debate on the Holocaust in Poland, with political fallout in Poland and throughout Central and Eastern Europe. This article examines similar debates over the Holocaust in Lithuania, provoked by the popular publications of Rūta Vanagaitė and Silvia Foti. Coming from outside academia, the personal and engaged non-fiction works of these authors have played an important role in bridging the gap between academic historical research and public reckoning with the past by squarely addressing the dark legacy of local collaboration with the Nazi administration, the participation of „ordinary” Lithuanians in genocide, and the plunder of Jewish property, along with the complex biographies of certain leaders of the anti-Soviet resistance.

Keywords

Holocaust in Lithuania, Holocaust research, collaboration, memory, autobiography

Litewscy historycy zajmujący się Zagładą zwracają baczną uwagę na polską historiografię Holokaustu w Wilnie i na Wileńszczyźnie oraz w miejscach masowych mordów, takich jak Ponary¹. Uznają oni również główną rolę polskich naukowców w kształtowaniu treści i kontekstu badań nad Zagładą. Pod tym względem szczególne miejsce zajmuje publikacja Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*². Wprawdzie książka nie została przetłumaczona i wydana w Litwie, ale badacze tej tematyki znają i wykorzystują w swoich badaniach zarówno polski oryginał, jak i wydanie angielskie z 2001 r. Odzew intelektualny i konsekwencje polityczne debat dotyczących *Sąsiadów*, obejmujące próby upolitycznienia historii i wywierania presji na naukowców, wykroczyły poza granice Polski, emanując na całą Europę Środkowo-Wschodnią. W tym sensie książka ma o wiele szersze znaczenie, wpłynęła bowiem na ewolucję polityki historycznej oraz historii publicznej (tej funkcjonującej w przestrzeni publicznej) w Litwie i całym regionie³.

Co się tyczy Litwy, rząd tego państwa nigdy nie przyjął oficjalnej polityki historycznej. Wprawdzie Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras) często oskarża się o upolitycznienie, ale nie jest to w żadnym wypadku jedyny ani nawet najbardziej słyszalny w Litwie głos na temat historii i pamięci o Holokauście. W odpowiedzi na list otwarty sygnowany przez kilku historyków z tej instytucji, protestujących przeciwko upolitycznieniu badań przez departament odpowiedzialny za upamiętnianie, litewski parlament dokonał wymiany zarządu i powołał radę nadzorczą złożoną z naukowców reprezentujących czołowe instytuty i uczelnie⁴. Tymczasem inni litewscy uczeni wspólnie z kolegami z całej Europy działali na rzecz rozwoju historii publicznej jako sposobu angażowania społeczeństwa w problematykę historyczną w celu umacniania demokracji i odporności społecznej⁵. Mimo tych odmiennych kontekstów instytucjonalnych

¹ Dariusz Stola, Natalia Aleksun, *Polska historiografia w zagranicznych badaniach Zagłady: zwiad w gęstniejącym lesie* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 8: *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2024, s. 93.

² Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze, 2000.

³ *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, red. Antony Polonsky, Joanna B. Michlic, Princeton: Princeton University Press, 2004; Marci Shore, *Conversing with Ghosts: Jedwabne, Żydokomuna, and Totalitarianism*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2005, t. 6, nr 2, s. 345–374; Dariusz Stola, *Scholars Are Coming to Terms with the Holocaust in Poland*, „Jewish Historical Studies” 2021, t. 53, nr 10, s. 136; Kornelia Kończal, *Politics of Innocence: Holocaust Memory in Poland*, „Journal of Genocide Research” 2022, t. 24, nr 2, s. 250–263.

⁴ Violeta Davoliūtė, *Trials and Tribulations: The Lithuanian Genocide and Resistance Research Centre Reconsidered*, „Cultures of History Forum”, 29 IX 2021, DOI: 10.25626/0131.

⁵ Zob. np. projekt o nazwie Europast (2022–2025) realizowany przez Uniwersytet Wileński w ramach programu Horyzont Europa, www.europast.vu.lt.

i braku oficjalnej polityki historycznej ostatnie debaty i kontrowersje na Litwie dotyczące Zagłady i współpracy z nazistowskimi władzami okupacyjnymi nadal wykazują uderzające podobieństwa do dyskusji toczonych w Polsce.

W niniejszym artykule przyjęliśmy recepcję *Sąsiadów* jako punkt wyjścia rozważań nad kwestią angażowania społeczeństwa w trudną przeszłość w kontekście regionalnym. W tym celu poddamy analizie okoliczności opublikowania i odbiór w Litwie książki Rūty Vanagaitė *Mūsiškiai*⁶ (2016) oraz autobiograficzny artykuł Silvii Foti zatytułowany *My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero – he was a brutal collaborator*⁷ (2018). Artykuł ten stał się punktem zwrotnym w debacie publicznej, a także podstawą pełnowymiarowej książki wspomnieniowej pt. *The Nazi's Granddaughter*⁸, przetłumaczonej również na język litewski. Teksty te wywołały w Litwie burzliwą debatę na temat Holokaustu i kolaboracji z nazistowskimi władzami, która podobnie jak w Polsce miała znaczący wpływ na politykę pamięci, a nawet na naukowe badania historyczne.

W odróżnieniu od Jana Tomasza Grossa autorki – Litwinka i Amerykanka pochodzenia litewskiego – nie zajmują się historią zawodowo. W USA ich dzieła można znaleźć w księgarniach pod pojemną etykietą „literatura faktu”. Zgodnie z niemiecką tradycją krytyki literackiej i badań historycznych można je zaklasyfikować do kategorii pamięci o Zagładzie drugiego lub trzeciego pokolenia⁹. W kontekście debat dotyczących *Sąsiadów* należy uznać, że autorki wspomnianych dzieł odegrały ważną rolę w wypełnianiu luki między badaniami naukowymi a postrzeganiem społecznym, otwarcie, a nawet prowokacyjnie poruszając temat lokalnej współpracy z nazistowskimi władzami, udziału „zwykłych” Litwinów w ludobójstwie i grabieży mienia żydowskiego, oraz analizując złożone biografie niektórych przywódców antysowieckiego ruchu oporu. Pod tym względem ich rola w sferze publicznej, jeśli nie metodologia, była podobna do tej, jaką odegrał Gross w Polsce – zmuszenie społeczeństwa do konfrontacji z trudnymi prawdami historycznymi, których historiografia akademicka nie zdołała do tej pory przekazać szerokiej publiczności.

Ewolucja pamięci o Zagładzie w Litwie

Przed przystąpieniem do analizy tekstów źródłowych należy umieścić w odpowiednim kontekście ewolucję pamięci o Zagładzie w Litwie po odzyskaniu przez nią niepodległości. Za czasów władzy sowieckiej nie uznawano szczegól-

⁶ Rūta Vanagaitė, *Mūsiškiai* [Nasi ludzie], Vilnius: Alma littera, 2016; wyd. polskie: *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. Krzysztof Mazurek, Warszawa: Czarna Owca, 2017.

⁷ Silvia Foti, *My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero – he was a brutal collaborator*, „Salon”, 14 VII 2018, <https://www.salon.com/2018/07/14/my-grandfather-didnt-fight-the-nazis-as-family-lore-told-it-he-was-a-brutal-collaborator/> (dostęp 30 V 2025 r.).

⁸ Silvia Foti, *The Nazi's Granddaughter: How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal*, Washington, D.C.: Regnery History, 2021.

⁹ Violeta Davoliūtė, *Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania*, „East European Jewish Affairs” 2021, t. 51, nr 1, s. 70–85.

nego charakteru ludobójstwa Żydów. W oficjalnych narracjach ofiary nazistowskiej polityki eksterminacyjnej określano ogólnie jako „obywateli radzieckich”, znacząco zacierając tym samym to, że działania te były wymierzone przede wszystkim w Żydów i inne grupy¹⁰. Aby wpasować lokalnych kolaborantów w ramy marksizmu-leninizmu, z powodów ideologicznych odmówiono im motywacji nacjonalistycznych i zbiorowo zaklasyfikowano jako „nacjonalistów burżuazyjnych”. Według literaturoznawczyni Ireny Veisaitė, ocalałej z Holokaustu, osoby, które przeżyły Zagładę na Litwie okupowanej przez Związek Sowiecki, bały się otwarcie mówić o swoich doświadczeniach z czasów wojny ze względu na atmosferę jawnej niechęci¹¹.

Równocześnie litewska diaspora często zaciemniała kwestię udziału Litwy w Holokauście. Zjawisko to wynikało po części z partykularnego rewizjonizmu emigrantów, którzy sami byli kolaborantami. W szerszym ujęciu funkcjonowało to jednak jako mechanizm obronny przed propagandą sowiecką, która celowo dążyła do podważenia legitymizacji wszelkiego antysowieckiego ruchu oporu, zrównując go z kolaboracją z nazistami¹².

Te głęboko zakorzenione narracje zarówno na terenie okupowanej Litwy, jak i w diasporze nie sprzyjały dyskusji publicznej. Na przykład kiedy znany poeta i uczony Tomas Venclova w opublikowanym w drugim obiegu esaju z 1975 r. *Lietuviai ir žydai* (Litwini i Żydzi) wezwał do szczerego dialogu na temat współudziału Litwinów, jego apel został odrzucony przez intelektualistów po obu stronach żelaznej kurtyny¹³. W kontrze posłużono się teorią tzw. podwójnego ludobójstwa, fałszywym porównaniem, w myśl którego kolaboracja Litwinów była uzasadnioną reakcją na rzekomy udział Żydów w sowieckich zbrodniach¹⁴.

Kolejna próba podjęcia dialogu została zniweczona w podobny sposób w 1982 r. ocalały z Zagłady w Plungė Leonid Olschwang, mieszkający wówczas w Stanach Zjednoczonych, przesłał do litewskiej gazety emigracyjnej „Tėviškės Žiburiai” artykuł, w którym obarczał Litwinów winą za kolaborację. Redaktor,

¹⁰ Chociaż dominująca narracja wymazywała specyfikę żydowską, nawet w okresie sowieckim podejmowano pewne próby włączenia historii ludobójstwa Żydów do szerszej narracji o drugiej wojnie światowej (zob. Arkadi Zeltser, *The Holocaust in the Public Discourse of Soviet Belorussia and Lithuania* [w:] *The Holocaust in the East in the Public Discourse of the Post-Communist Countries*, red. Zvi Gitelman, David Shneer, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2024; Violeta Davoliūtė, *The Habitus of Holocaust Remembrance during the Thaw in Soviet Lithuania* [w:] *Ethnic Relations in the Baltic Reconsidered*, red. Violeta Davoliūtė, Darius Staliūnas, Bradley Woodworth, Amsterdam: CEU Press, 2025).

¹¹ Aurimas Švedas, Irena Veisaitė. *Gyvenimas turi būti skaidrus* [Irena Veisaitė. Życie musi być przejrzyste], Vilnius: Aukso žuvys, 2016, s. 20.

¹² Gintarė Malinauskaitė, *Mediated Memories: Narratives and Iconographies of the Holocaust in Lithuania*, Marburg: Verlag Herder-Institut, 2019, s. 85–86.

¹³ Tomas Venclova, *Lietuviai ir žydai* [Litwini i Żydzi], „Akiračiai” 1977, nr 1, s. 4–5, 15.

¹⁴ A. Žuvintas, *Lietuviai ir žydai (Atviras laiškas Tomui Venclovai)* [Litwini i Żydzi. (List otwarty do Tomasza Venclovy)] [w:] Tomas Venclova, *Vilties formos. Eseiistika ir publicistika* [Formy nadziei. Eseistyka i publicystyka], Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992, s. 138–143.

katolicki ksiądz Pranas Gaida, nie zgodził się na druk, tłumacząc: „społeczność litewska odrzuciłaby pański artykuł jako niewiarygodny tylko z tego powodu, że był pan oficerem armii sowieckiej”¹⁵. Są to dwa najbardziej znane, choć ostatecznie udaremnione publiczne apele o rozliczenie się z mroczną spuścizną Holokaustu i lokalnej kolaboracji, jakie wybrzmiały w czasach sowieckich.

Do systemowego rozliczenia się z dziedzictwem kolaboracji doszło dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1990 r. Od tego czasu w procesie ewolucji pamięci społecznej o Zagładzie można zaobserwować kilka nakładających się na siebie etapów, wynikających z konwergencji różnych perspektyw dotyczących drugiej wojny światowej, reprezentowanych przez wcześniej idiolizowane i zróżnicowane społeczności pamięci.

Pierwszy etap, który można opisać jako nacjonalizację pamięci, był motywowany troską o konsolidację ruchu społecznego przeciwko rządowi sowieckim wokół stłumionej narracji o oporze i represjach. Okres ten wyróżniał się publikowaniem wspomnień osób deportowanych przez Sowietów oraz ogólnokrajową akcją zbierania bezpośrednich świadectw zbrodni sowieckich popełnionych podczas drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu. W tym kontekście konkretne wspomnienia o Holokauście często pozostawały w cieniu, koncentrowano się bowiem na prześladowaniach z czasów sowieckich.

Drugi etap można nazwać europeizacją pamięci o Zagładzie; rozpoczął się w latach 1997–1999, kiedy to zorganizowano pierwsze międzynarodowe konferencje na ten temat, opublikowano nowe wyniki badań i powołano międzynarodowe komisje do zbadania zbrodni nazistowskich i sowieckich¹⁶. To w tym okresie pojawiły się krytyczna historiografia Holokaustu w Litwie, rosnąca instytucjonalna gotowość do wzięcia odpowiedzialności za rolę, jaką Litwini odgrywali w reżimach okupacyjnych, oraz do formalnego włączenia historii Żydów w narodową narrację o drugiej wojnie światowej. Etap ten charakteryzował się również dążeniem do uzyskania w Europie Zachodniej większego zrozumienia dla odmienności doświadczeń związanych z drugą wojną światową i brutalnością okupacji sowieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej¹⁷.

Trzeci etap pamięci o Zagładzie rozpoczął się przypuszczalnie kilka lat po przystąpieniu Litwy do UE w 2004 r. Charakteryzuje się on stopniową popularyzacją i komercjalizacją pamięci historycznej, rozprzestrzenianiem się podmiotów zajmujących się pamięcią, w tym sieci ponadnarodowych, oraz pojawieniem się rozmaitych inicjatyw oddolnych. Po inwazji Rosji na Gruzję w 2008 i Ukrainę

¹⁵ Malinauskaitė, *Mediated Memories...*, s. 65.

¹⁶ Dovilė Budrytė, *The Construction of Mnemonic Conflicts about the Holocaust in Lithuania: Tensions, Contradictions, Contestations* [w:] *War and Remembrance II: World War II and the Holocaust: Between Tabooization and Competing Narratives in Post-Socialist Europe*, red. Paul Srodecki, Daria Kozlova, Leiden: Brill i Schöningh, 2025, s. 105–130.

¹⁷ Violeta Davoliūtė, *The Securitization of Memory and the Practice of Public History in the Baltic States* [w:] *Defending Memory*, red. Dovilė Budrytė, Erica Resende, London: Routledge, 2024, s. 52–70.

w 2014 r., a zwłaszcza od czasu wybuchu pełnoskalowej wojny w 2022 r. polityka pamięci pozostaje pod silnym wpływem gloryfikacji zbrojnego ruchu oporu przeciwko Związkowi Sowieckiemu oraz tendencji do unikania dyskusji na temat tożsamości i przeszłości jako potencjalnie zagrażającej bezpieczeństwu¹⁸. Wywołało to odczuwalne napięcie, w którym imperatyw uhonorowania antysowieckiego ruchu oporu koliduje z moralną i naukową potrzebą szczerego zmierzania się z prawdą o współpracy niektórych jego członków z nazistami podczas Holokaustu.

Od Sąsiadów do Naszych

Wydana w 2016 r. książka *Mūsiškiai* ukazała się w momencie, gdy popularne kampanie zaczęły – w odpowiedzi na aneksję Krymu przez Rosję i rosyjską inwazję na wschodnią Ukrainę – przedstawiać partyzantkę antysowiecką jako przykład najwyższej cnoty publicznej. W tym kontekście zastosowana przez Vanagaitę metoda bardzo szczerego, polemicznego, bezpośredniego, a nawet drażliwego podejścia do kwestii udziału Litwinów w Holokauście sprawiła, że temat ten znalazł się w centrum uwagi opinii publicznej w stopniu dotąd nieobecnym. Praktyczne zaangażowanie autorki w kwestie pamięci narodowej sięga roku 2011, kiedy to założyła ona empiryczne muzeum w posowieckim bunkrze wojskowym, gdzie zwiedzający mogli „doświadczyć na nowo” brutalności systemu sowieckiego. Później opracowała kolejny projekt finansowany z funduszy UE, który umożliwił Litwinom poznanie kultury żydowskiej poprzez rekonstrukcje kulturalne¹⁹. W książce *Nasi* kontynuuje te wysiłki, aby ożywić przeszłość i sprawić, by mocniej ją odczuwano.

Premiera *Mūsiškiai* była wydarzeniem publicznym. Książka ukazała się 26 stycznia 2016 r. – w przeddzień Międzynarodowego Dnia Pamięci o Ofiarach Holokaustu. Na premierze pojawiło się wiele lokalnych osobistości, w tym popularny ksiądz katolicki, znany pastor luterański, a także Ephraim Zuroff, przedstawiciel Centrum Szymona Wiesenthala i zdecydowany krytyk działań litewskiego rządu w zakresie ścigania sprawców Zagłady. Zuroff ściśle współpracował z Vanagaitę przy tworzeniu koncepcji książki i wraz z nią odwiedzał miejsca związane z Holokaustem na terenie całej Litwy w celu zebrania materiałów. Jest wymieniony jako współautor angielskiego przekładu książki²⁰.

Jak wspomnieliśmy, *Mūsiškiai* jest dziełem hybrydowym, łączącym subiektywne wypowiedzi i dokumenty, kolażem esejów i szkiców. Część z nich wyszła spod pióra Vanagaitę po tym, jak odkryła, że jej dziadek był członkiem komisji, która sporządziła listę Żydów w Kowarsku (Kavarskas), część została napisa-

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Projekty te są podsumowane i opisane w *Mūsiškiai* (s. 27–26).

²⁰ Rūta Vanagaitė, Ephraim Zuroff, *Our People: Discovering Lithuania's Hidden Holocaust*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2020.

na przez innych autorów. Chociaż książka zawiera różnorodne materiały, niepowtarzalny styl autorki przydaje tekstowi spójności i osobistego charakteru. Narracja skierowana jest do „przeciętnego Litwina”, którego Vanagaitė prowokacyjnie uważa za niedouczonego *homo sovieticus* i zdeklarowanego antysemitę. Wpleciono w nią kilka dłuższych cytatów zaczerpniętych z procesów sądowych toczących się w czasach sowieckich, w których litewscy kolaboranci przesłuchiwani po wojnie przez śledczych przyznają się do strzelania, zabijania i grabieży mienia prześladowanych Żydów. Chociaż ze względu na skąpą prezentację sensacyjnych materiałów publikacja spotkała się z szeroką krytyką, Markas Zingeris, dyrektor Muzeum Historii Żydowskiej im. Gaona w Wilnie, dostrzegł wartość „terapii szokowej”, gdyż przyczyniła się ona do zmiany nastawienia zwykłych Litwinów postrzegających dotąd Zagładę jako coś zewnętrznego w stosunku do ich historii indywidualnej, rodzinnej i narodowej²¹.

Zingeris wyraził to, co było prawdopodobnie opinią mniejszości. Odwrotnie argumentował Marius Pečiulis, pełniący wówczas funkcję zastępcy dyrektora muzeum w Forcie IX Twierdzy Kowno, który podkreślił, że głównym celem zgłębiania tematyki Holokaustu powinno być edukowanie społeczeństwa, a nie jego szokowanie. Stwierdził też, że złożone tematy historyczne nie powinny być przedstawiane przez podawanie faktów wyrwanych z kontekstu²². Vidmantas Valiušaitis, etnonacjonalistyczny intelektualista i doradca Adasa Jakubauskasa, gdy ten pełnił funkcję dyrektora Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (czerwiec 2020 – kwiecień 2021), dowodził z kolei, że Vanagaitė wykazuje nieznajomość kategorii prawnych i politycznych oraz faktów, a zamiast tego wyjaśnia wydarzenia, używając figur retorycznych przywołujących „boga litewskiej nienawiści do Żydów”. Podkreślił, że Vanagaitė nie weryfikuje faktów ani nie ocenia wiarygodności źródeł, jak powinni to robić historycy, a wykorzystywanie przez nią akt śledczych KGB jest problematyczne, ponieważ zostały one przygotowane przez profesjonalnych sprawców totalitarnych represji, którzy dążyli do skompromitowania swoich ofiar²³.

Inni komentatorzy, choćby Ronaldas Račinskas, szef Międzynarodowej Komisji ds. Oceny Zbrodni Nazistowskiego i Sowieckiego Reżimu Okupacyjnego na Litwie (Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti), podawali w wątpliwość motywy autorów, utrzymując, że zamierzeniem Zuroffa i Vanagaitė było wywołanie niezgody i rozpowszech-

²¹ Wywiad z Markasem Zingerisem przeprowadzony w Wilnie przez Violetę Davoliūtę 24 IX 2016 r.

²² *Holokausto tyrinėtojai: visuomenę reikia šviesti, o ne šokiruoti* [Badacze Holokaustu: społeczeństwo należy edukować, a nie straszyć], <https://www.bernardinai.lt/2017-12-07-holokausto-tyrinetojai-visuomene-reikia-sviesti-o-ne-sokiruoti/> (dostęp 2 VI 2025 r.).

²³ Vidmantas Valiušaitis, *Dar kartą apie „Mūsiškįs”: visa tiesa apie skandalinę knygą* [Jeszcze raz o „Naszych ludziach”: cała prawda o kontrowersyjnej książce], <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2016/03/17/news/dar-karta-apie-musiskius-visa-tiesa-apie-skandalinga-knyga-861191> (dostęp 2 VI 2025 r.).

nianie za granicą kłamstw na temat przeszłości i teraźniejszości Litwy²⁴. Przedstawiciele środowiska akademickiego, tacy jak Nerijus Šepetys, historyk z Uniwersytetu Wileńskiego, podkreślali, że „*Mūsiškiai* utrudnia dostrzeżenie tragedii litewskich Żydów i osłabia wrażliwość na nią, a także podkopuje motywację do głębokiego wglądu w realia przeszłości, ponieważ ani tragedia, ani pamięć o niej nie są przedmiotem zainteresowania autorów”²⁵.

Jedno jest pewne. Debaty wzbudziły zainteresowanie książką, która stała się krajowym bestsellerem; jesienią 2017 r. ukazał się jej czwarty nakład. Po nich nastąpiły inne inicjatywy publiczne mające na celu upamiętnienie ofiar Holokaustu i omówienie kwestii kolaboracji podczas okupacji niemieckiej. Jedną z takich uroczystości odbyła się w Molėtai w sierpniu 2016 r. Według Mariusa Ivaškevičia, pisarza i jednego z organizatorów tego wydarzenia, Litwini muszą się zmierzyć z trudną przeszłością i znaleźć odpowiednie miejsce dla historii litewskich Żydów i Zagłady w „wielkiej narracji” o historii swojego kraju²⁶.

Kolejne dyskusje wywołała książka *Mes nežudėme* (Nie zabijaliśmy) autorstwa Arkadijusza Vinokuras, intelektualisty i członka litewskiej społeczności żydowskiej. Podkreślał w niej, że dzieci nie ponoszą odpowiedzialności za przestępstwa popełnione przez rodziców, i omawiał doświadczenia rodzinne miejscowych sprawców. „To nasza historia... dla mnie ważne jest, aby moje dzieci o tym wiedziały. Moje dzieci wiedzą wszystko i wyciągnęły odpowiednie wnioski... Wiedzą, jak rozpoznać zło” – mówi Egidijus Puronas, którego stryjeczny pradziadek Pranas Puronas był litewskim funkcjonariuszem Policji Bezpieczeństwa i wraz z niemieckimi oddziałami SS planował masakry Żydów w Święcianach (Švenčionys)²⁷.

Niestety, falę owocnych debat i dyskusji wywołaną ukazaniem się *Naszyc* przerwał nieoczekiwany rozwój wypadków. W grudniu 2017 r. wydawca Vanagaitė podjął decyzję o wycofaniu z obiegu wszystkich jej książek, nie łącznie *Mūsiškiai*. Powodem tej niezwyklej decyzji była wypowiedź autorki, sugerująca, że dowódca partyzancki Adolfas Ramanauskas „Vanagas” (1918–1957) współpracował z nazistami i Sowietami, a dowody tortur, jakim poddali go sowieccy śledczy, zostały sfałszowane. Reakcja na te oskarżenia, które sama Vanagaitė uznała później za bezpodstawne – zwłaszcza w okresie przygotowań do stulecia urodzin tego przywódcy antysowieckiego podziemia niepodległościowego i w kontekście inicjatyw państwowych mających na celu uczczenie

²⁴ *Holokausto tyrinėtojai...*

²⁵ Nerijus Šepetys, *Jūsiškiai – mums ne mūsiškiai* [Nerijus Šepetys, Jūsiškiai – to nie nasi ludzie], 25 IV 2016, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/n-sepetys-jusiskiai-mums-ne-musiskiai-71032318> (dostęp 2 VI 2025 r.).

²⁶ Marius Ivaškevičius, *Žydai. Lietuvos praeiksmas* [Żydzi. Przekleństwo Litwy], 18 V 2016, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/m-ivaskevicius-zydai-lietuvos-praeiksmas-71273626> (dostęp 17 X 2025 r.).

²⁷ Arkadijus Vinokuras, *Mes nežudėme* [Nie zabijaliśmy], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017, s. 156–157.

jego pamięci – była burzliwa i przybrała formę napastliwej kampanii publicznej zmierzającej do poddania Vanagaitė ostracyzmowi i bojkotu jej wydawcy.

Kampanię tę zainicjował Andrius Tapinas, dziennikarz, osobowość telewizyjna i aktywista mediów społecznościowych, sam będący autorem krajowych bestsellerów opublikowanych przez Alma Littera. W liście otwartym zagroził, że zerwie kontakty z wydawnictwem, jeśli nie zareaguje ono na wypowiedzi Vanagaitė i nie przerwie prac nad jej najnowszą książką (*Višta strimėlės galva* [Kura z głową śledzia], 2017).²⁸ W tej sytuacji oficyna zakończyła współpracę z autorką. Wydawca posunął się nawet do tego, że przeznaczył na przykład 27 tys. egzemplarzy *Mūsiškiai* przechowywanych w magazynie, co wywołało międzynarodowe oburzenie, ponieważ działanie to zdawało się potwierdzać doniesienia o nasilającym się rewizjonizmie i populizmie w całej Europie Środkowo-Wschodniej²⁹.

Od tego momentu Vanagaitė zasadniczo wycofała się z życia publicznego w Litwie. Jednak później była współautorką kolejnej książki poświęconej Zagładzie, będącej rozmową z niemieckim historykiem i badaczem Holokaustu Christophem Dieckmannem, zatytułowanej *Kaip tai įvyko?* (Jak do tego doszło?)³⁰. Inaczej niż w przypadku *Mūsiškiai*, książka ta nie wywołała żadnej znaczącej debaty publicznej. Stało się tak, mimo że została doceniona w międzynarodowych kręgach naukowych i spotkała się z pozytywnym odbiorem wielu czytelników oraz niektórych intelektualistów i recenzentów w Litwie. Część z nich podkreślała, że książka jest dobrze napisana, w sposób przystępny dla ludzi, którzy chcą uzupełnić braki w wiedzy o Zagładzie Holokaustu na terenie Litwy i niemieckiej okupacji państwa³¹.

Debaty poświęcone *Sąsiadom* Jana Tomasza Grossa i *Mūsiškiai* Rūty Vanagaitė są pod wieloma względami podobne. Obie książki wzbudziły ogromne i burzliwe debaty publiczne o kolaboracji w czasie Holokaustu, odpowiednio, w Polsce

²⁸ Po Andriaus Tapino kreipimosi į „Alma littera“ leidyklą iš prekybos šalinamos visos Rūtos Vanagaitės knygos [Po zwróceniu się Andriusa Tapino do wydawnictwa Alma Littera wszystkie książki Rūty Vanagaitė zostały wycofane ze sprzedaży], 27 X 2017, <https://zmones.15min.lt/naujiena/po-andriaus-tapino-kreipimosi-i-alma-littera-leidykla-is-prekybos-salinamos-visos-rutos-vanagaites-knygos-ljBR08M9Qxq> (dostęp 2 VI 2025 r.).

²⁹ Masha Gessen, *How a Single Comment Stole a Lithuanian Writer's Livelihood*, „The New Yorker”, 15 XII 2017.

³⁰ Christoph Dieckmann, Rūta Vanagaitė, *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei* [Jak to się stało? Christoph Dieckmann odpowiada Rūcie Vanagaitė], Vilnius: wyd. Rūta Vanagaitė, 2020; wyd. anglojęzyczne: Christoph Dieckmann, Rūta Vanagaitė, *How Did It Happen? Understanding the Holocaust*, London: Rowman & Littlefield, 2022.

³¹ Aurimas Šimeliūnas, *Kaip tai įvyko?/Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei – svarbiausia nenumesti po pirmo puslapio* [Jak to się stało? Christoph Dieckmann odpowiada Rūcie Vanagaitė – najważniejsze, żeby nie odłożyć książki po przeczytaniu pierwszej strony], „Šiaurės Atėnai”, 3 X 2020, <https://www.satenai.lt/2020/10/03/kaip-tai-ivyko-christoph-dieckmann-atsako-rutai-vanagaitei-svarbiausia-nenumesti-po-pirmo-puslapio/> (dostęp 17 X 2025 r.).

i Litwie. Na temat obu książek dyskutowały szerokie grona osób publicznych, w tym naukowców, dziennikarzy, przedstawiciele Kościoła katolickiego, polityków i innych aktywistów zajmujących się pamięcią historyczną. Porównanie to obejmuje również gwałtowne i ostre reakcje, z jakimi spotkali się autorzy, choć konkretne skutki publikacji ich prac odzwierciedlały ich odmienną pozycję zawodową. Oboje doświadczyli zmasowanego ataku ze strony opinii publicznej i polityków, tyle że Gross, profesor historii, musiał się zmierzyć przede wszystkim z potępieniem politycznym i śledztwami prowadzonymi przez instytucje państwa polskiego, natomiast Vanagaitė, autorka niewywodząca się ze środowiska akademickiego, na pewien czas zrezygnowała z uczestnictwa w życiu publicznym po tym, jak jej litewski wydawca uległ presji opinii publicznej i wycofał jej książki, które nadal pozostają niedostępne na rynku księgarskim. Wróciła jednak częściowo do tej tematyki, pojawiając się na przykład w domu swojego dziadka w Kowarsku w filmie Borisa Maftsira *Following the Jäger Report* z 2025 r.

„Jak odkryłam, że mój dziadek był zbrodniarzem wojennym”. Debata o Jonasie Noreice

Latem 2018 r. amerykańska dziennikarka i pisarka Silvia Foti opublikowała na portalu „Salon” artykuł, w którym szczegółowo opisała własne odkrycia dotyczące swojego dziadka, Jonasa Noreiki (1910–1947). Zachęcona przez umierającą matkę do kontynuowania pracy nad biografią jej ojca, zebrała obszerne materiały, w tym 3 tys. stron akt KGB, 77 listów wysłanych przez Noreikę do żony, bajkę, którą napisał dla matki Foti podczas pobytu w obozie koncentracyjnym Stutthof, listy od członków rodziny dotyczące jego dzieciństwa oraz liczne artykuły z czasopism i gazet.

W październiku 2000 r., po śmierci babci, Foti wraz z bratem udała się do Litwy, aby pochować prochy matki i babci, spełniając tym samym ich ostatnią wolę. Nie spodziewali się, że ta podróż ujawni nowe informacje o przeszłości ich dziadka i jego współpracy z nazistowskimi władzami na terenie okupowanego państwa. Artykuł opisujący tę historię z miejsca wywołał kolejną debatę publiczną o Zagładzie na ziemiach literwskich, zarówno w kraju, jak i za granicą. Wniosek Foti zawarty w artykule był kategoryczny: „Mój dziadek nie był bohaterem – był brutalnym kolaborantem”³².

Noreika, znany również pod pseudonimem „Generolas Vėtra” (Generał Wi-cher), był antysowieckim partyzantem i oficerem wojska, który współpracował z władzami nazistowskimi w okupowanej Litwie. Pełniąc funkcję gubernatora okręgu Szawle (Šiauliai), podpisywał zarządzenia dotyczące zamknięcia miejscowych Żydów w getcie i konfiskaty ich mienia. Niektóre z ruchomości zrabo-

³² Foti, *My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero...*

wanych Żydom, np. meble, znalazły się w prywatnym domu Noreiki³³. W marcu 1943 r., w odwecie za nieudaną próbę zmobilizowania Litwinów do utworzenia dywizji Waffen SS, naziści uwięzili Noreikę wraz z 45 innymi członkami litewskiej elity w obozie koncentracyjnym Stutthof. Po wojnie Noreika wrócił na okupowaną przez Związek Sowiecki Litwę i powołał krótkotrwałą Litewską Radę Narodową, organizację antysowiecką. Został aresztowany przez Sowietów w marcu 1946 i stracony 26 lutego 1947 r.

Przed opublikowaniem artykułu Foti dziedzictwo Noreiki, w przeciwieństwie do innych partyzantów antysowieckich, nie było w Litwie szeroko rozpowszechnione. Pamięć o nim zawdzięczano głównie książce Viktorasa Ašmenskasa, kolegi Noreiki i współbojownika w antysowieckiej partyzantce, który wraz z nim był więziony przez KGB³⁴. Na budynku Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk umieszczono tablicę pamiątkową poświęconą Noreice, upamiętniającą jego udział w ruchu oporu oraz to, że pracował on w tym budynku w latach 1945–1946. Jeszcze przed publikacją Foti niektórzy aktywiści zajmujący się pamięcią historyczną zaczęli publicznie wyrażać wątpliwości co do roli Noreiki podczas okupacji niemieckiej. W 2015 r. kilku z nich, zarówno lokalnych, jak i zagranicznych, złożyło oficjalną skargę do Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, domagając się potępienia go jako nazistowskiego kolaboranta³⁵.

Jak wspominaliśmy, artykuł Foti i jej ustalenia na temat dziadka wywołały nową falę dyskusji o Zagładzie na Litwie. Podobnie jak w poprzednich sprawach dotyczących partyzantów i działaczy antysowieckich, polemika skupiała się głównie na tych samych argumentach: jedna grupa podkreślała działalność Noreiki wymierzoną w Sowietów i oskarżała jego wnuczkę o prowokację, podczas gdy inni twierdzili, że mimo działań antysowieckich jego poczynania podczas okupacji nazistowskiej wymagają otwartego i uczciwego omówienia. Debata eskalowała po prowokacyjnym postępku marginalnego działacza politycznego Stanislovasa Tomasa, który w kwietniu 2019 r. rozbił młotkiem tablicę pamiątkową poświęconą Noreice, filmując i transmitując ten wyczyn w mediach społecznościowych. Po tym wydarzeniu grupa obrońców Noreiki zorganizowała demonstrację. Tablica została usunięta, a następnie ponownie umieszczona na budynku biblioteki; na czas szczytu NATO w 2023 r. tymczasowo ją zdjęto „w celu renowacji”, ale po jego zakończeniu wróciła na dawne miejsce³⁶. W każdym razie znaczenie tych zdarzeń polegało na tym, że otwarta debata obejmowała teraz również analizę biografii przedstawicieli litewskiej diaspory, która,

³³ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich), Dział Rękopisów, Wykazy skonfiskowanego mienia żydowskiego, t. 76–180, k. 28.

³⁴ Viktoras Ašmenskas, *Generolas Vėtra* [Generał Wicher], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.

³⁵ *Query Regarding Jonas Noreika's Criminal Gang*, <https://www.grantgochin.com/wp-content/uploads/2020/06/noreika-research.pdf> (dostęp 18 X 2025 r.).

³⁶ Davoliūtė, *Trials and Tribulations...*

jak twierdziła Dovile Budrytė, odegrała kluczową rolę w politycznym kształtowaniu narracji o ludobójstwie na Litwie podczas ruchu ludowego.

Swoją opowieść Foti rozbudowała do formatu książkowego i wydała jako *The Nazi's Granddaughter: How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal*³⁷. Podobnie jak w przypadku *Naszych*, tekst ten został napisany w osobistym, eklektycznym stylu, a opiera się na archiwach rodzinnych, wywiadach, aktach przesłuchań KGB i innych źródłach. Relacja Foti i angielskie wydanie książki spotkały się z dużym zainteresowaniem mediów anglojęzycznych. Autorka była na przykład gością programu BBC HARDtalk, udzielała też wywiadów na innych platformach. Reakcja w Litwie okazała się tym razem również inna niż w 2018 r. Foti poproszono o wygłoszenie referatów i aktywny udział w projektach edukacyjnych zainicjowanych przez Międzynarodową Komisję ds. Oceny Zbrodni Nazistowskiego i Sowieckiego Reżimu Okupacyjnego na Litwie. W 2022 r. książka została przetłumaczona i opublikowana w Litwie, nie wywołała jednak takiej samej debaty jak pierwotny artykuł Foti³⁸.

Wnioski

Publikacje Rūty Vanagaitė i Silvii Foti bezsprzecznie wznieciły w Litwie najważniejsze w ostatnim ćwierćwieczu debaty publiczne dotyczące Holokaustu i okupacji nazistowskiej zarówno na szczeblu krajowym, jak i za granicą. Jakkolwiek książka Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi* mogła nie być bezpośrednią inspiracją dla *Mūsiškiai* Vanagaitė, to jednak obie te pozycje wywołały w Litwie niezwykle podobne kontrowersje, co podkreśla wspólne dla całego regionu zmagania z trudną prawdą historyczną.

Mimo krytyki, która określała obie autorki mianem prowokatorek lub dyletantek, Vanagaitė i Foti dzięki przystępnemu i często prowokacyjnemu podejściu do trudnej przeszłości historycznej, odegrały kluczową rolę w ożywieniu krajoobrazu litewskiej pamięci publicznej. Poruszyły zdecydowanie niewygodne kwestie dotyczące ludobójstwa na Litwie, współudziału w nim „zwykłych” Litwinów oraz lokalnej kolaboracji z nazistowskimi władzami. Ich prace pobudziły też do ponownych badań nad złożonymi biografiami członków antysowieckiego ruchu oporu, skłaniając do zrewidowania oceny niektórych bohaterów narodowych. W ten sposób wprowadziły również narracje pamięci diaspory i postsowieckiej Litwy w obręb nowego publicznego i często trudnego dialogu.

³⁷ Foti, *The Nazi's Granddaughter...* W 2022 r. ukazało się wydanie kieszonkowe tej książki pod bardziej opisowym i mniej sensacyjnym tytułem: *Storm in the Land of Rain: A Mother's Dying Wish Becomes Her Daughter's Nightmare*. Również przekład na język litewski opublikowano w tym samym roku pod zmienionym tytułem: *Vėtra lietaus aleje. Jono Noreikos anūkės pasakojimas* [Wichura w deszczowym kraju. Opowieść wnuczki Jona Noreiki], Vilnius: Kitos knygos, 2022.

³⁸ Foti, *Vėtra lietaus šalyje...*

Co najistotniejsze, teksty te częściowo wypełniły długotrwałą lukę między akademickimi badaniami historycznymi a publiczną konfrontacją z niełatwym wieloletnim dziedzictwem Zagłady na Litwie. Aktywiści pamięci i historycy od lat zmagają się z problemem, jak skutecznie przedstawić swoje ustalenia szerszej publiczności. Paradoksalnie obie, Vanagaitė i Foti, osiągnęły ten cel, choć dokonały tego za pomocą uproszczonych i czasami redukujących narracji. Wsparły tym samym tak bardzo potrzebną publiczną refleksję. Ich wkład podkreśla istotną rolę kustoszy pamięci w kształtowaniu historii publicznej za pomocą metod, które podważają utrwalone narracje i wzbudzają ważne polemiki. Sprowokowane przez nie debaty, choć momentami burzliwe, niewątpliwie przyczyniły się do szerszego zaangażowania w bolesny, ale niezwykle istotny rozdział historii Litwy. Odzwierciedla ono złożone wzajemne oddziaływanie lokalnych rozliczeń i inicjatyw podejmowanych przez diasporę. Właśnie ta dynamika zasługuje na dalszą uwagę badaczy³⁹.

Z języka angielskiego przełożył Łukasz M. Płes

BIBLIOGRAFIA

- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich), Dział Rękopisów, Wykazy skonfiskowanego mienia żydowskiego, teczki 76–180.
- Ašmenskas Viktoras, *Generolas Vėtra*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.
- Budrytė Dovilė, *The Construction of Mnemonic Conflicts about the Holocaust in Lithuania: Tensions, Contradictions, Contestations* [w:] *War and Remembrance II: World War II and the Holocaust between Tabooization and Competing Narratives in Post-Socialist Europe*, red. Paul Srodecki, Daria Kozlova, Leiden: Brill i Schöningh, 2025.
- Budrytė Dovilė, *'We Call it Genocide': Soviet Deportations and Repression in the Memory of Lithuanians* [w:] *The Genocidal Temptation. Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond*, red. Robert Frey, Dallas: University Press of America, 2004.
- Davoliūtė Violeta, *Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania*, „East European Jewish Affairs” 2021, t. 51, nr 1.
- Davoliūtė Violeta, *The Habitus of Holocaust Remembrance during the Thaw in Soviet Lithuania* [w:] *Ethnic Relations in the Baltic Reconsidered*, red. Violeta Davoliūtė, Darius Staliūnas, Bradley Woodworth, Amsterdam: CEU Press, 2025.
- Davoliūtė Violeta, *The Securitization of Memory and the Practice of Public History in the Baltic States* [w:] *Defending Memory*, red. Dovilė Budrytė, Erica Resende, London: Routledge, 2024.
- Davoliūtė Violeta, *Trials and Tribulations: The Lithuanian Genocide and Resistance Research Centre Reconsidered*, „Cultures of History Forum”, 29 IX 2021, DOI: 10.25626/0131.

³⁹ Stanislovas Stasiulis, *The Holocaust in Lithuania: The Key Characteristics of Its History, and the Key Issues in Historiography and Cultural Memory*, „East European Politics and Societies” 2020, t. 34, nr 1, s. 261–279.

- Dieckmann Christoph, Vanagaitė Rūta, *How Did It Happen? Understanding the Holocaust*, London: Rowman & Littlefield, 2022.
- Dieckmann Christoph, Vanagaitė Rūta, *Kaip tai įvyko? Christoph Dieckmann atsako Rūtai Vanagaitei*, Vilnius: wyd. Rūta Vanagaitė, 2020.
- Foti Silvia, *My grandfather wasn't a Nazi-fighting war hero – he was a brutal collaborator*, „Salon”, 14 VII 2018, <https://www.salon.com/2018/07/14/my-grandfather-didnt-fight-the-nazis-as-family-lore-told-it-he-was-a-brutal-collaborator/>.
- Foti Silvia, *The Nazi's Granddaughter: How I Discovered My Grandfather Was a War Criminal*, Washington, D.C.: Regnery History, 2021; wyd. litewskie: *Vėtra lietaus šalyje. Jono Noreikos anūkės pasakojimas*, Vilnius: Kitos knygos, 2022.
- Gessen Masha, *How a Single Comment Stole a Lithuanian Writer's Livelihood*, „The New Yorker”, 15 XII 2017.
- Gross Jan T., *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community of Jedwabne*, Princeton: Princeton University Press, 2001; wyd. polskie: Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze, 2000.
- Kończal Kornelia, *Politics of Innocence: Holocaust Memory in Poland*, „Journal of Genocide Research” 2022, t. 24, nr 2.
- Malinauskaitė Gintarė, *Mediated Memories: Narratives and Iconographies of the Holocaust in Lithuania*, Marburg: Verlag Herder-Institut, 2019.
- The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, red. Antony Polonsky, Joanna B. Michlic, Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Shore Marci, *Conversing with Ghosts: Jedwabne, Zydokomuna, and Totalitarianism*, „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History” 2005, t. 6, nr 2.
- Stasiulis Stanislovas, *The Holocaust in Lithuania: The Key Characteristics of Its History, and the Key Issues in Historiography and Cultural Memory*, „East European Politics and Societies” 2020, t. 34, nr 1.
- Stola Dariusz, *Scholars Are Coming to Terms with the Holocaust in Poland*, „Jewish Historical Studies” 2021, t. 53, nr 10.
- Stola Dariusz, Aleksion Natalia, *Polska historiografia w zagranicznych badaniach Zagłady: zwiad w gęstniejącym lesie* [w:] *Człowiek twórcą historii*, t. 8: *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2024.
- Švedas Aurimas, *Irena Veisaitė. Gyvenimas turi būti skaidrus*, Vilnius: Aukso žuvys, 2016.
- Vanagaitė Rūta, *Mūsiškiai*, Vilnius: Alma littera, 2016; wyd. anglojęzyczne: Rūta Vanagaitė, Efraim Zuroff, *Our People: Discovering Lithuania's Hidden Holocaust*, London: Rowman & Littlefield, 2020; wyd. polskie: *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. Krzysztof Mazurek, Warszawa: Czarna Owca, 2017.
- Vanagaitė Rūta, *Višta strimėlės galva*, Vilnius: Alma littera, 2017.
- Venclova Tomas, *Lietuviai ir žydai*, „Akiračiai” 1977, nr 1.
- Vinokuras Arkadijus, *Mes nežudėme*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2017.
- Zeltser Arkadi, *The Holocaust in the Public Discourse of Soviet Belorussia and Lithuania* [w:] *The Holocaust in the East in the Public Discourse of the Post-Communist Countries*, red. Zvi Gitelman, David Shneer, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2024.
- Žuvintas A., *Lietuviai ir žydai (Atviras laiškas Tomui Venclovai)* [w:] Tomas Venclova, *Vilties formos. Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992.